

Nem ritka eset Mészáros Ignác *Kartigámjának* (1772) a sorsa: kortársai szinte bálványozták, de jelentősége az idő múlásával egyre inkább elhalványult, olyannyira, hogy ma, kétszáz évvel megjelenése után már alig ismeri valaki. Minthogy azonban irodalomtörténetünknek ez az első igazi regénysikere még a következő emberöltők alatt is nagyobb hullámot vert a műfaj többi képviselőjénél, érdemes nyomon követni kortársainak és az utókornak róla alkotott véleményét, valamint romantársaiban való utórezgéseit.

Kazinczy szinte megbotránkozva említi visszaemlékezéseiben, hogy néhány idősebb diák-társa mennyire lelkesedett „a fész és pőf cífráitól dagadozó könyv”-ért. „Nem volt szebben írt magyar könyv, nem volt lelkesebb, nem volt inkább gyönyörködtető román széles e világon!” — gúnyolja véleményüket a nyelvújítás vezére.¹ Még általánosabb lelkesedésről, szélesebb közönségrétegről számolt be Toldy Ferenc.² Nyilatkozata arra vet fényt, hogy Mészáros románja főként a köznemes kisasszonyokat hódította meg.³ Száldobosi Pap János verses köszöntőt írt Mészáros névnapjára; Káts István váradvelencei literátor halhatatlanságot jósolt neki.⁴ Neves költőtársait is magával ragadta a lelkesedés. Batsányi — Kazinczy kifejezése szerint — még 1790-ben is imádta.⁵ Ányos Pál négy költeményében szölt az elragadtatás hangján a *Kartigámról*; az egyikben így magasztalta barátját:

Méltán dicsekedhetsz tollad erejéről,
Mert borostyánt kaptál nemzedek szívéből.⁶

Sőt ifjúkorában maga Kazinczy is mohón hallgatta diák-társai felolvasását a *Kartigámból*, majd a Bába-gödrébe vonult vele és leghőbb vágya volt, hogy Mészáros románját megszerezze magának.⁷ Purizmusáról persze még felnőtt korában is elismerően nyilatkozott.⁸

Sikerének oka abban rejlett, hogy a nemesi olvasótábor megalátta benne mindazt, amit keresett: érdekes mesét, feudális szemléletet, az erkölcsösség fitogtatását, kérkedést a vallásossággal és hazafisággal, a hazaihoz csökönyösen ragaszkodó nyelvet. De megfordítva: tagadhatatlan Mészáros románjának izlésmeghatározó szerepe; — ez a közönség még szerette a cikornyás körmondatokat, dagályos bökökat, a francia szalonok légkörét. Bizonyára nem véletlen, hogy az első regénysiker azé a románé volt, amelyben a szerelem először jut jogaihoz: már nem mellékes járulékként szerepel, hanem központi helyet foglal el benne.⁹ A Hébe és Auróra 1826. évi kötetének ismertetése kapcsán Kazinczy — szépirodalmunk ötvenéves fejlődését rajzolva — keserűen állapítja meg, hogy az olvasók hidegen fogadták a remekműveket (Cid, Phèdre), míg ugyanakkor „ifjaink a’ Kartigám dagályain ’s izetlen feszességén lelék gyönyörködéseiket, elfordulva a’ Svéd Grófnétól és a’ Marmontel után adott Belizértől”.¹⁰ Eszerint a *Kartigám* jobban meghódította az olvasókat, mint az ugyanabban az évben, de valamivel később kiadott *Svédiai Grófné* (Gellert) és a *Bélisaire*-fordítás. Jóval népszerűbb volt Bárótzki két évvel később megjelenő *Kasszándra*-fordításánál is: nyolc év alatt háromszor jelent meg — az 1778-i kiadás (Kolosvár) feltehetően rabló kiadás volt — és 1795-ben negyedszer is kiadták, sőt a regény egyes részeiről külön másolat készült az első kiadás alapján,¹¹ míg Bárótzki műve mintegy húsz év múlva érte meg második kiadását. A Magyar Hírmondó (1781) össze is hasonlította a *Kasszándrával*: szerinte Mészáros érdeme jóval nagyobb, mint a Bárótzkié, mert a *Kartigám* szerzője maga írt mulattató könyveket „a jeles erköltsöket kedveltető szándékkal”, holott az csupán fordítás által szerzett magának „nevezetes érdemet és ditséretet” (228—229).

Ami Bárótzki *Kasszándrájának* (1774) Mészáros románjához való viszonyát illeti, a hatás kevésbé bizonyítható. Bárótzki másfél évtizedet töltött a francia regény lefordításával,¹² s ebből csupán az utolsó két év alatt forgathatta a *Kartigámot*, amikor műve már javarészt készen volt. Másrészt arról sem szabad elfeledkezni, hogy mindkét szerző-fordító idegen gondolatokat

¹ Pályám eml. Pest, 1879. 243.

² TOLDY Ferenc: A magyar költészet története. Pest, 1867. 446.

³ FÁBIÁN Pál: Kartigám, egy szép török kisasszony históriája. (Kézirat) Pécs, 1947.

⁴ OSzK Quart. Hung. 233. — Káts István egy prozódiai értekezés és négy színdarab szerzője, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja. Vö. JANCsÓ Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. 292., 352.

⁵ KazLev: XV. 183.

⁶ Kartigám nevezetes írójához (1780). Kiad.: CSÁSZÁR Elemér. Bp., 1907. 72—74; a többi, Mészároshoz intézett költemény uo. 154—155, 157—158, 174—175.

⁷ BEÓTHY Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. Bp. 1886. 238.

⁸ KazLev: III. 171.

⁹ CSÁSZÁR Elemér: Magyar utópia a XIX. század elejéről. ItK 1900. 418—419.

¹⁰ Felső Magyar Országai Minerva, 1826. 696.

¹¹ OSzK Fol. Hung. 94.

¹² BEÓTHY i. m. II. 31.

tolmácsolt. A két román között főként távoli, bármely heroikus regényben mutatkozó analógiák találhatók. Némi stílusbeli egyezés felfedezhető ugyan a két regény között, de túlzás lenne ezekben Mészáros hatását látni. Bárótzinak az előszóban alkalmazott, az írásjelekre vonatkozó terminológiája teljesen eltér a Mészárosétól.¹³ Irodalomtörténetírásunk még nem fedte fel a *Kartigámmak* Dugonics *Etelkájához* (1788) fűződő, sokkal jelentékenyebb kapcsolatát. Pedig ez sem elhanyagolható kérdés, mert egyedül Dugonics regénye vetekedett vele népszerűségben, sőt talán túl is tett rajta: a piarista regényíró magasztaló leveleket kapott az ország minden részéből, rendtársai csak a Szentírást helyezték műve elé¹⁴ és számtalan magyar leány nyerte el a keresztységben az Etelka nevet.¹⁵ Mindazonáltal Dugonics regénye csak 17 év alatt ért meg három kiadást.

A *Kartigám* és az *Etelka* meséje közti egyezések részben általában is jellemzők a heroikus regényre, részben Mészáros regényének számlájára írhatók: mindkét hősről a regény végén derül ki előkelő származása;¹⁶ Kartigám és Sándor, Etelka és Etele az első látásra egymásba szeretnek; Etelka Zoltánban ugyanúgy a vér szava alapján ismeri fel testvérbátyját, mint Kartigám Akmetban; Etelere is a rangban hozzáillő, de feslett életű Világos veti ki halóját, akárcsak Sándor hercegre Lorindó marquise. Etelka ugyanúgy félti ártatlanságát (amikor Róka el akarja hitetni vele, hogy Zoltán szerelmes belé), mint Krisztina Lajos király „nyilas tekintete” után. Halála előtt Róka a Lorindóéhoz hasonló bűnbánatot érez. Etelka Zalanfi és Etele unszolására a származásuk közti vélt különbséggel hozakodik elő, ahogyan ezt Kartigám Sándor herceggel teszi. A lakodalom napján Etelka éppen úgy alaptalanul féltékeny Világosra, mint Krisztina Eleonóra hercegnőre. Ríma elbeszélése a fejedelmi ikrek (Etelka és Zoltán) születéséről az Ibrahiméhoz hasonlítható (Kartigám és Akmet születéséről). Édesanyjuk születés utáni haláláról hallván, Zoltán is, Kartigám is zokogni kezd. Mindkét regény feudális szellemben fogant: Dugonics regényében még gyakoribb a nemes eredetre és nemes erkölcsre való hivatkozás, mint a Mészároséban. Ebből a szempontból még terminológiájuk is azonos (Kartigám 4.: *nemes indulat*, Etelka II. 290.: *nemes indulat*, I. 160.: *a' nemes emberhez illő leg-különösebb indulat*).¹⁷ Az *Etelka* magyarkodó környezete természetesen kevésbé alkalmas a gálans elemekkel való telítődésre, mint a *Kartigám*: ott ezt főként Róka és Etele képviseli (Róka előbb Hanzárt, majd Etelkát igyekszik rábeszélni, hogy ez annak udvarhölgye legyen; Etele kényszerhelyzetében ugyanúgy udvarol Világosnak, mint Sándor Lorindónak).

Dugonics egyéniségére jellemző, hogy a *Kartigám*éval azonos helyzeteket másképpen old meg: Etelka nem színlél vonakodást, hanem azonnal bevallja szerelmét; „a' valóságos nemes vérségnek belső, és még ösmeretlen erős ösztöne” (II. 338—9.) arra készteti, hogy testvérbátyját, Zoltánt első találkozásuk alkalmával megcsókolja, míg Kartigám napokig halogatja felfedését. Amíg Kartigám általában a *keresztény erkölcsre* hivatkozik, addig Etelka a *magyar erkölcsöt* emlegeti (ugyanígy: *Isten — Magyarok Istene*).

Néhány apró részlet között is kimutatható a hasonlóság. Így maguknak a tüneményes szépségű hősöknek a jellemzése is összevethető:

„te mind a' szépségnek, mind a' ditséretes erkölcsnek tekéletes példája vagy, kihez hasonlót e' Világ-kerekségén ritka találni” (Kartigám: 62.)

„Etelkának nevét, gyönyörű maga-viseletét, és ritka szépségével meg-eggyező fényes erkölcsseit hallván” (Etelka: II. 66.)

„a' Vitéz Magyarok... mind testyének rendes takarékoságát csudállották, mind ritka erkölcsjeit nagyra-böcsüllötték.” (Etelka: I. 95.)

Rendkívüli szépségük egyforma hatást kelt az őket szemlélőkben:

„A' Hertzeg... szinte meg-rezzent előtte, inkább Angyalnak, mintsem halandó Asszonyi állatnak vélvén ötet lenni.” (Kartigám: 83.)

(a főpap) „Szinte el-hitette magával: hogy a' ki-választott szeméj inkább az Egek-ből le-aránzott követ, sem-mint Földi teremést légyen.” (Etelka: I. 75.)

(Persze, hasonló részletek gyakoriak más heroikus regényekben is, pl. a *Kasszándrában*.)

¹³ Pl. a dajka tejével beszopott tévelygés (Kartigám: 77.) és az anyatejjel beszopott megvetés (Kasszandra I. 37, 82); egy hajóban evezni (Kartigám: 156, Kasszandra: I. 213). — Mészáros nyelvtani terminológiájáról bővebben I. MNy. 1941. 23—5.

¹⁴ PINTÉR Jenő: A Magyar Irodalom története. IV. Bp. 1931. 711.

¹⁵ Erről Kazinczy is írt (PEml. 102; TudGyűjt. 1828. XI. 59).

¹⁶ Kartigám csak „hercegekhez hasonló” nemes családból származik, míg Etelka eredete a barokk elképzelés csúcsát jelentő fejedelmi családra nyúlik vissza. Vö. BARÓTI Dezső: Dugonics András és a barokk regény. Szeged, 1934. 35.

¹⁷ A *Kartigám* első kiadását, az *Etelka* 1805-i kiadását használtam.

Kartigám is, Etelka is „kelletlen (Dugonics: kölletlen) köhögés”-sel igyekszik leplezni zavarát (Kartigám: 24., Etelka: I. 53., 85., 179.).

Mészároshoz hasonlóan Dugonics is élenkénti elebszélését leíró betétekkel. (Kartigám: iskátulya, 32–3. Krisztina arcképe, 177–8., a herceg palotája, 112–3.; Etelka: Etele ajándéka Etelkának és Rimának, I. 153–4., Lehel kürtje, II. 191–6. Az Etelkának ajándékozott „arany Ereke” egyik oldala Etelét ábrázolja; Sándor herceg és Krisztina szintén „tulajdon élő voltak szerént le-rajzolt képeik”-et ajándékozzák egymásnak.) Mindkét szerző lényeges szerepet juttat az etikettnek: Hanzár, a fejedelemasszony azon töpreng, hol fogadjá Etelkát: kimenjen hozzá, vagy szobájában várja-e érkezését, — Katenóék arról tanakodnak, hogy kinek a szobájában mutassák be a herceget Krisztinának. Mindkét hősnő sorsa alakulásában fontos szerepet játszik a kincseket tartalmazó ládika.

Az *Etelka* egyes képeiben, kifejezéseiben is felfedezhető a *Kartigám* olvasásának emléke. Így Etelka arca fehér színének liloma-is rózsza-pirosba öltözött (I. 84.), míg Krisztina ábrázata lilomot és és rózsát mutatott (161.). Venezini „egy hajóban evez” Sándorral (156.), Etele élete pedig „egy hajóban evez” az Etelkaéval (I. 370.). További metaforikus egyezések:

Kartigám:

„Vizre vizs, de szomjún hoz vissza rab képe” (132.)

„a’ feledékenségnek setétségében” (118.)

„Viz vala ez a’ Sándornak malmára” (116.)

„Illyen értelmű szók a’ Hertzegnek nagy szeget ütöttek a’ fejébe” (357.)

„Mind ezek . . . mint a’ vas szeg a’ zsákból, ki-tetszvé” (141.)

„kik a’ kákán-is görtsöt keresnek” (1780-i kiadás, 318.)

„Illyen húron pengő szók” (12.)

Mészáros „Lelki sugarlás”-ról (283.),

Kartigám és Etelka ugyanazzal a szóval illeti az ellene áskálódót:

„Ti ortzátlan Nadályok!” (277.)

Érdekes, hogy mennyire elitéli Dugonics a kicsinyítő képzőnek — már szerinte is szláv hatásra valló — használatát, amely Mészárosnál erősen burjánzik.¹⁸

Regényszerkezet szempontjából a *Kartigám* oldalára billen a mérleg; cselekménye is mozgalmasabb, érdekesfőbb az Etelkaénál.¹⁹ Viszont Dugonics arra tett kísérletet, amire Mészáros még nem vállalkozott: magyar környezetbe álmolta át az egész cselekményt, fiktív nemzeti udvart teremtett.²⁰ Bármennyire hamis az így kialakult légkör, mégis az első komoly kísérlet magyar hősöknek magyar földön való szerepeltetésére. Am Dugonicsnál a magyar környezet bemutatásához a barokk cikornyával éles ellentétben álló vasok népiesség járul, míg Mészáros nyelvében ugyanez az ellentét kisebb mértékben jelenik meg.²¹ Ami az *Etelka* folytatását, *Jólánkát* (1804) illeti: valószínű, hogy Bojárdó-Krisztinának származásáról koholt elebszéléséből vette az ötletet Dugonics az áruhás Gyulafi terjedelmes, ugyancsak kitalált beszámolójához (Kartigám 251–252; *Jólánka* II. 263–336).

Csupán jelentéktelen hatás mutatható ki Pálffy Sámuel *Erbiájában* (1805): a rablóvezér leánya, Mélis Agétásba szeret, előkészíti Agétás és Erbia szökését s ennek megkönnyítése érde-

Etelka:

„A’ vizre vitt bennünket” (I. 123.)

„Etelkát a’ vizre vivé” (II 156.)

„a’ sötét Feledékenségnek homájos tartományaira” (II. 130.)

„Igen alkalmasos viz vala ez a’ Titoknoknak malmára” (I. k 483.)

„Ez a’ halgatás nagy szöget vere mindegyiknek fejébe” [(I. 117.) — Ugyanez a kifejezés még két ízben (I. 397., II. 70.) fordul elő.]

„ki-teccöt vas-szög a’ zsákból” (II. 139.)

„csomót se keresne a’ kákán” (I. 60.)

„Egy húron pöndit bennünket a’ tiszta szeretet” (II. 241.)

Dugonics „égi sugarlások”-ról (I. 74.) ír.

„Te vérrel-hízó nadály!” (II. 117.)

¹⁸ I. 459–460. — Itt említjük meg, hogy a hatás kölcsönös volt. Az *Etelka* olvasásának emlékét őrzi Mészáros *Magyarországnak eredete* c. történelmi munkája (OSzK Föl. Hung. 46.): ábrándos szómagyarázataiban (pl. *Kutig-úr*), a magyarok három bejövételének tárgyalásában s a rációknak Priszkosz rétor előadásában a thrákokkal való azonosítása révén, valamint az *Asztriáne* (Míchán-monda).

¹⁹ CSÁSZÁR Elemér: A magyar regény története. 2. átd. kiad. Bp. 1939. 43. — FISCHER Ignác (Kármán. József. Bp. 1878. 31–32) az *Etelka* regényszerkezetét találja jobbnak.

²⁰ Erről bővebben BARÓTI I. m. 30.

²¹ WEBER Antal: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959. 46.

kében az arab király fiának vallja magát (a *Kartigám*ban a szökést megkönnyítő és Bojárdóba szerelmes Abdella az algíri basa leánya). Maga a szökés a Bojárdóhoz hasonlóan hajón történik.

Sokkal lényegesebb a *Kartigám*-hatás Szekér Joachimnak az *Etelkát* húsz évvel követő *Magyar Robinson*ában (1808–1809). A két regény meséje nagyjából egyezik: Ben Dolhodan és Syphonella éppen úgy hős magyar várkapitány gyermekei, mint *Kartigám* és Akmet (később *Éváról*, a vadleánykáról is kiderül magyar származása); mindkét testvérpár anyja a vár vívása közben hal meg; nevelőapjuk saját gyermekeiként, pogányoknak neveeli őket; mindnyájan ösztönösen vonzódnak a kereszténységhez. Tengeri kalózharc, hajótörés, utána lakatlan szigetre való kivetődés, a szereplőknek számos kaland után véletlen egymásra találása: egyező mozzanatok ugyan, de nem nyomnak sokat a latban, mivel általában jellemzők a kalandre-gényre. Csakhogy az egyezés még apróbb részletekre is kiterjed: itt is, ott is szerepel a pogány nevelőtől hagyományozott iskátulya, tele kincsekkel és gyűrűvel; Syphonella *Krisztinához* hasonlóan akkor zokog, amikor meghallja, hogyan halt meg az édesanyja; Újvárit kegyeibe fogadja a tuniszi fejedelem, akárcsak *Krisztina-Bojárdót* az algériai basa; nevelt leánya, Syphonella azt éppen úgy megszereti, mint ezt Abdella (igaz, hogy Újvári férfi, míg Bojárdó férfinak álcázott nő); viszont a mufti ugyanúgy áskálódik a két magyar vitéz ellen, mint a janicsár aga Bojárdó ellen. Sőt némi egyezés a nevekben és a színtérben is található: mindkét helyen szerepel Ibrahim *natoilai* basa; Újvári is, *Krisztina* is megfordul Algériában; a magyar vitéz is megszédülja az Etnát, akárcsak Sándor herceg (ezt Szekér csupán futólag említi, míg Mészáros — a herceg szemével láttatva — részletesen leírja e természeti jelenséget).

Némely tekintetben Szekér túlszárnyalta mesterét: a *Magyar Robinson* orientalizmusát és történeti keretét igazabbnak érezzük a *Kartigám*nál. Részben ez utóbbi körülménnyel kapcsolatos, részben azzal, hogy Szekérnél a magyar érzés- és gondolatvilág is hangot talál, a történet valóságosabb tetele: a *Magyar Robinson* az elhitetés művészetének sokkal fejlettebb fokát mutatja.²² Végül hiányzik belőle a galáns szellem, s ezért népies szólásai nem jutnak belső ellentmondásba a regény elbeszélő modorával.

Ami Guzmics Izidor *Meteuszt* (1814) illeti: a közte és a *Kartigám* közötti egyezések száma már jóval kisebb; javarésztük általában is jellemző a heroikus regényre (a herceg trónrajutása a román végén; Orána ármánykodása; a szerelmesek közti rangkülönbség; elszakadásuk azonnal követi az eljegyzést; hamis hír Sándornak Eleonóra hercegnővel, ill. *Meteusznak* Tuman tatar fejedelem leányával való eljegyzéséről); mégis néhány analóg helyzet és stílusbeli hasonlóság Zoltvány Irén és György Lajos megállapítását igazolja.²³ Maga Guzmics azonban seholy sem számolt be a *Kartigám* olvasásáról, hanem a *Kasszándráért* lelkesedett: 11 éves korában Báróczy fordításával vonult félre a szalásba (szembeötölő analógia az ifjú Kazinczy *Kartigám-élményével*!).²⁴

Guzmics művében is megjelenik az etikettnek a *Kartigámé*hoz hasonlóan fontos szerepe (pl. 22. l.). Berécze földöntúli lénynek tetszik *Meteusz* szemében, akárcsak *Kartigám* a Sándoréban (22–23). A hunok jövendő fejedelemé, miután Berécze életét megmentette egy vadkantól és őt a faágról leemelte, némileg Sándor szófűzésére emlékeztető dagályos körmondatban áradozik az osztályrészéről jutott különös szerencse alkalmából:

„Az Istenek, fel kiálta, nyutottak (!) alkalmatosságot vagy csak részét is lefizetnem adósságomnak; és ámbár kívánnom kellett, hogy szerencsésebb szempillantásban mutathassam szolgálatomat, nem neheztelsz még is imádandó Beréczém, ha azt mondom, hogy örvendek veszedelmében, mellyből szerencsém volt kiszabadítanom.” (27.)

Meteusz és Sándor egyforma fenyegetéssel igyekezik nyilatkozatra bírni a szeretett leányt; hasonlók szintén nagy számban találhatók a *Kasszándrában*:

„Kedves Kis-Aszszony! ha el annyira kegyetlen hozzám, hogy oly óhajtvá ohajtott birtoka után indúltt tellyes reménységemet semmivé teszi, engemet valóban e' Világon leg nagyobb bölögdotalanságra taszít, én életem napjaiban minden vigasztalásomtul megfosztattván, ideinkorán el-kezdek mind halálig gyötrődni.” (*Kartigám*, 103.)

„Ha méltónak ítélsz szeretetedre, ha képes vagy viszont szeretni imádatot, tégy boldogsámról csak egy szóval is bizonyossá; ha pedig vétek téged szeretni, úgy is mond(!) ki fejemre halálos ítéletedet.” (*Meteusz*, 32.)

²² CSÁSZÁR i. m. 58–59.

²³ ZOLTVÁNY Irén: Guzmics Izidor életrajza. Pest, 1884. 254. és GYÖRGY Lajos: A magyar regény előzményei. Bp. 1941. 410.

²⁴ KazLev: XVIII. 213–4. — ZOLTVÁNY: i. m. 21–22., 254. és GYÖRGY i. m. 221.

Mindkét hősnő szakadékokat lát a közte és az előkelő udvarló közti rangkülönbségben; így szabadkozásuk is hasonló, — bár az ellentétek kifejezése Beréczenél tömörebb és élesebb:

„Hertzegséged igen nagyra kötelezi magát, hogy tsekélyiséget szemetes poraból(!) olly magárafra(!) fel-emelni, és éppen Hertzegi szekére(!) melléje helyeztetni kívánja;... de ha kegyesen meg-fontolni méltóztatik azt, minémü egyenetlen sorsban én élek és, születésemből ki legyek, világosan ki-tűnik, hogy senki érdemetlenebb nálamnál nem lehet ajánlott kegyességének felvételére.” (Kartigám, 91.)

„a' leg-hálátlanabb leány volnék a' világon, ha többre nem betsülném Nemes személyet mások felett: de miképpen ellenkezik kívánságod állapotunkkal, magad eléggé tudod: Te egy Fejedelmi Herczeg, én egy szarándok árva, Te Ura egész Hunniának, én alacsony szolgálód.” (Meteusz, 32.)

Mind Krisztina, mind Berécze hajnalban készül a halálra. Krisztina ekkor vési be egy kösziklára az élettörténetét összefoglaló és halálát hírül adó tudósítást, míg Berécze a Naphoz intézi szózatát. Beréczenék erről szóló beszámolója (a halálra való készülést ugyanis az ő elbeszéléséből tudja meg az olvasó) nemcsak azt mutatja, hogy Guzmics közelebb került a természethez, mint Mészáros, hanem a Meteusz szerzőjének leleményességéről is tanúságot tesz: ez utóbbinál a természeti kép — sokkal konkrétabban a Kartigáménál — nem leíró részletben, hanem a hősnő elbeszélésében foglal helyet (69).

Mesezővését tekintve, néhány mozzanatban mutat egyezést a *Kartigámmal* Váczy Sándor regénye, *A' szerentsés Pusztá Sziget* (1821): Renósa férfiruhát ölt és Arantes néven bújdosik. Itt is szerepel a lányrablás: Renósát kalózok rabolják el és kapitányuk visszaadja szabadságát, sőt fiává fogadja. (Krisztina-Bojárdó az algériai basa kegyeit nyeri el.) Arantes-Renósa csakhamar elnyeri a kapitány lányának, Amindának szerelmét. Igazi nemét csak völgegyének megtalálása után adja Aminda tudtára (de nem ingerkedik vele Bojárdóhoz hasonlóan). Mint Bojárdó-Krisztina Abdellát, ő is szökésre bírja Amindát; sajnán való szökésük a *Kartigámból* ismert szökésre emlékeztet. Itt is lényeges szerep jut a lakatlan szigetnek, de a *Kartigámtól* eltérően — nem Renósa, hanem a férfinős, Arzes kényszerül itt Robinson-életre. Aminda édesapja — miután több ízben érdeklődött felőle — a templomban, esküvője közben talál rá leányára, akárcsak Ibrahim nevelt leányára. — Stílus tekintetében legfeljebb csak lényegtelen egyezések találhatók a két regény között, sőt azonos helyzetek bemutatására is más-más kifejezőkészletet használnak. Ezen a téren — valamint regényszerkezetét tekintve is — Váczy románja közelebb áll az *Argenishez* és az *Erbiához*, mint a *Kartigám*.

A heroikus regény legkésőbbi magyar hajtásában, Pálffy Sámuel *Zomillájában*²⁵ (1824) emlékeztet a mesezővés legtöbb vonása a *Kartigámra*. Zomilla és Achmet, a töröknek vélt testvérpár — Murád szultán fogadott gyermekei — magyar származásúak (Achmet eredeti neve Sándor, Zomilláé Julianna): édesapjuk vitéz Pántzél György volt; felesége halála után indult a mohácsi csatába és gyermekeit is magával vitte a táborba. Zomillát Brogless angol herceg hasonló körülmények között rabolja el, mint Krisztinát Veneziói gróf. (A nőrablás motívuma még négy ízben szerepel: Mizippát, Hasszán herceg hűgát Vuváng főudvarmester fia, Amminát pedig Dimonides mongol törzsfeljedelem ragadja el kétszer is ugyanígy. Magát Zomillát Khiván arab fejedelem is elrabolja.) Dimonides a lányszöktetés után Venezióihez hasonlóan hajótörést szenved, és ugyanúgy esedezik az elrabolt leány bocsánatáért, mint Mészáros hőse. Brogless — Bástimél álnéven — a Zomillát kutató Hasszánhoz, Lorindó pedig Vertevill álnéven a Krisztinát kereső Sándorhoz csatlakozik. A sírkő megtalálásának epizódján lényegesen változtatott Pálffy: míg Sándor herceg Lorindó társaságában Kartigámnak a Lorindó által megtévesztésül felállított sírkövét találja meg, addig Hasszán és Brogless — ugyancsak lakatlan szigeten — egy másik Zomilla sírjára talál.

Apróbb részletek közötti egyezések: Hasszán külföldön Sándorhoz hasonlóan — követekkel küldött levélből — értesül atyja haláláról. A drágaköveket rejtő ládika kétszer is szerepel: a fővezér Zomillát, a szultán pedig Achmetet ajándékozta meg egy-egy iskatulyával. Itt — ellentétben a *Kartigámmal* — az ifjú tréfálja meg hűgát: Achmet kínai mandarinként mutatkozik be Zomillának. Végül itt is megtalálható a „jó uralkodó” ábrándképe (ezt Mincz Hasszán kínai császár képviseli).

Az anagnorizisnek nagyobb szerep jut a *Zomillában* a testvérpáron kívül: Pántzél György (Mechmet) és testvére (Szulim). Még gyakoribb az álnéven való szereplés és álrühába öltözés (Hasszán — Orbás kokonori herceg; Brogless — Bástimél; Zomilla — Licéne — Timurtus; Mizippa — Rabates herceg).

²⁵ Ismertette HEINRICH Gusztáv (Erbia és Zomilla, EPHK 1901. 787—799.), anélkül hogy a *Kartigámhoz* fűződő kapcsolatra felfigyelt volna.

Egészében véve, Pálffy több szereplőt és kalandot vonultat fel, mint Mészáros, — de ezek a kalandok túlságosan egysíkúak. A távol-keleti színtér ellenére nagyobb szerepet juttat a magyaroknak (a Pántzél-testvéreken kívül Gombos István és Borsi György); de míg Mészáros több történelmi alakot említ meg (Lotharingiai Károly, Lipót császár, Apaffy Mihály, XII. Ince pápa), addig Pálffy csupán Tomori Pált és Frangepán horvát bánt. Történelmi tájékozottságára jellemző, hogy a román szerint Tomori Pál fejét a fővezér Konstantinápolyban karóba húzatta (igaz, hogy Mészáros is 1529-re tette a mohácsi csatát).

Pálffy románjának nyelve talán még a Mészárosénál is dagályosabb, tele szóvirágokkal. Pl. „újra belé merítettem magamat a' szomorúságnak dagályos habjaiba, 's nem szünök meg a' Zomilla keresésétől mind addig, míg az én életem métsessébe egy tsepp olajka lészen” — mondja Hasszán (59—60).

Az olvasóközönség ízlését nem az egy helyben topogás, hanem a fejlődés jellemzi. Ezért nem elégíti ki a következő, irodalmilag már kiművelt nemzedékeket a *Kartigám*, — ebben bizonyára Kazinczy elmarasztaló nyilatkozatai is közrejátszottak. És éppen az bizonyítja a fentebb említett ízlésmeghatározó szerepet, hogy ekkor már nemcsak a mű keltette az ódonsg képzetét,²⁸ azt nem önmagában bírálták, hanem magát a kort csúfolták vele. Zádor (Stettner) György írta Kazinczynek az 1824-ben kiadott *Zomilla* és *Aspasia* szerzőiről: „Ezek a' jó Urak erővel a' *Kartigámok* korába akarnak bennünket visszarántani.”²⁷ Czuczor Gergely elszörnyedt, hogy mennyire nem ismerik diákjaink a magyar irodalmat, „'s elég jártasaknak tarthatják benne magokat, ha néha otthon a gerendán, vagy valamely oldalas zugolyban heverő Rontó Pál, Peleskei Nótárius, *Kartigám* vagy *más illyes ősi maradványokból*, mint hiteles documentumokból valamit gyaníthatnak a honni-művészségről.”²⁸ Vas Gereben tanúsága szerint (1856) a *Himfy szerelmei* megjelenése után minden háznál az éleskamrába dobták, — azaz Kisfaludy foglalta el Mészáros helyét a közönség szívében.²⁹ Kőlcsey *Vadászlatának* hőse, Rimay az elmondandó „szép történetecské”-t érzékenysége miatt gúnyosan a *Kartigám*hoz hasonlította. (VII.) Nem kevésbé ironikus Petőfi megjegyzése: szerinte Mészáros regénye a falusi asszony ablakpárkányon álló könyvtárának díszé (*Kedves vendégek*, 1844). Nála tehát az elmaradottságon kívül a falusias ízlés is jellemezte. — Endrődi Sándor „szellemtelen, száraz, unalmas munká”-nak minősítette, amelynek „értéke, hatása egyformán semmi”.³⁰

De még a XIX. század második felében is sokan valóságos irodalmi élményként említették olvasását visszaemlékezéseikben. P. Szathmáry Károly csupán megemlítette naplójában, hogy 1863-ban — Dugonics regényei után — a *Kartigámot* is átlapozta.³¹ Déryné naplója már jóval többet árul el: titokban szerezte meg a postamestertől és — az ifjú Kazinczyhoz hasonlóan — lopva olvasta el, azután pedig elsírt fölötté.³² Hőke Lajos a XVIII. század szépirodalmának borús és sötét egén feltűnő hajnalcsillagnak tekintette.³³ A fiatalabb korosztály már csak arra emlékezhetett, hogy mennyi gyönyörűséget szerzett nagy-, ill. dédanyáinak. Ilyen Ipolyi Arnold nyilatkozata, aki megbotránkozott, hogy a *Kartigámot* már egészen elfelejtették és nem emeltek emléktáblát Mészárosnak.³⁴ Hasonló elragadtatással írt róla jóval később Hegyaljai Kiss Géza.³⁵ Daniélis József így méltatta: „Kellemes, mulatató és szép magyarsággal írt könyv arról: miképen kell az embernek a balsorsot túrni.”³⁶ Ugyanígy lelkesedett a regény eszmei mondanivalójáért Dengi János, külön emlékezőn meg két költői részletéről.³⁷

Heroikus romántársaihoz hasonlítva, viszonylag tömör szerkezete, érdekesítő cselekménye révén a *Kartigám* a szerencsésnek nem nevezhető műfaj legszerencsésőbb képviselőjének tekinthető. Hatása nem szorítkozik az epika területére: 1830. március 7-én Miskolcon dramatizált változatát adták elő mint „vígsággal elegyített Romános Előadás”-t.³⁸ — Nemcsak magyarul terjedt el: Semian Mihály érdemesnek tartotta arra, hogy a szlovák ajkú lakosság kezébe adja (1790) és Joan Barac az ismert román költő, verses átdolgozásával ajándékozta meg hazája olvasóközönségét a múlt század elején.³⁹ Sőt — a regény első kiadása után 101 évvel — még

²⁸ WÉBER i. m. 28.

²⁷ KazLev: XIX. 426. — Zádor egyúttal a *Zomillát* magasztaló gyenge recenziókra is hivatkozik. (TudGyűjt 1825. VIII. 102—11. és Hazai és Külf. Tud., 1825. 627.)

²⁸ A' magyar nyelv' állapotja Gimnasiunimkban. TudGyűjt. 1828. X. 80. — Kiemelés tőlem.

²⁹ Nagy idők, nagy emberek. Bp. 1896. 291, 295.

³⁰ ENDRŐDI Sándor: Dugonics András. Figy. 1883. 264.

³¹ GULYÁS József: P. Szathmáry Károly naplója. ItK 1939. 239.

³² Déryné naplója. I. Bp. é. n. 25.

³³ A magyar regény történetéből. (Ifjúkori visszaemlékezések.) Figy. 1871. 292.

³⁴ Csallóközi útképek rajzokkal. VU. 1858. 100. (Névtelenül.)

³⁵ Hogy született a magyar regény? MJövő, 1925. 87. sz.

³⁶ Magyar írók. II. Pest, 1858. 197.

³⁷ A „*Kartigám*”-ról. ErdFigy., 1879. 10—13. sz. és „Egy elfeledett munkáról”. Debr. róm. kat. ért., 1877

³⁸ Sógópéldánya nem maradt fenn, színlapja a Színháztörténeti Múzeumban található. A színlapon a szereposztás alatt Anyos költeményét olvashatjuk, némi változtatással.

³⁹ GYÖRGY I. m. 211. — Barac verses átdolgozásáról vö. GALDI László: Árgirus históriája az oláh irodalomban. EPhK 1939. 153—173. (155.)

újabb alakot is öltött: egy merész vállalkozó alapos megkurtítás s az érdekes mese némi átdolgozása után a ponyvairodalom termékeit gyarapította vele.⁴⁰

Mészáros regénye még ezután is tovább élt . . . Tovább élt csaknem napjainkig — nemcsak irodalomtörténeti erekyeként, hanem szórakoztató olvasmány alakjában is: Budavára visszafoglalásának 250. évfordulója alkalmából Bónyi Adorján elbeszéléssé rövidítve, élvezhető alakban ismét a nagyközönségnek nyújtotta.⁴¹ Így a *Kartigám* érdekes meseje még több, mint másfél évszázad után is teljesítette a szépirodalmi mű egyik fő rendeltetését: szórakoztatni és gyönyörködtetni tudott.

May István

Naszályi János peregrinációs naplója (1788 — 1790)

Naszályi János református prédikátor útinaplóját 1948-ban kaptam ajándékba. A bőrbe kötött kézirat — noha magyar nyelven íródott — gerincén latin címet visel: *Iter patrio exoticum. A possessor bejegyzés az első lapon: Ex libris Joannis Naszályi, procurantis Norinbergae, die 15-a Julii Ao 1789. Ugyanezen a lapon áll a bővebben fogalmazott magyar cím: Életem-folyásának (Hazai, s külföldi) Utazásaimnak leírása, (mellyet) Maradékimmak kedvtelésére (itt is, amottis) öszveszedtem Naszályi János. Ezek után következik a napló, valamint önéletrajz, az év 365 napjára elosztott bölcs mondások gyűjteménye, valamint a külső országokban elköltött pénz jegyzéke, összesen 220 számozott lapon, majd számozatlan lapokon.*

Mint a 21. lapon tett megjegyzéséből kiderül, Naszályi önéletrajzának írását még 1787-ben kezdte Debrecenben, latin nyelven. 1812-ben azután Palotán magyarra fordította és a kézirat 1—24. lapjára írta. Ezen önéletrajz és egyéb levéltári adatok, valamint szóbeli közlés alapján a következőkben foglalhatjuk össze röviden szerzőnk életrajzát. Tanító családból született 1759. február 25-én a Veszprém megyei Adorjánháza községben. 1769-ben Szentkirályszabadján, 1772-ben pedig Debrecenben, majd 1773-ban Szentgálon tanult. Közben Debrecenből a szegénység miatt kellett hazamennie. 1774-ben Kecskemétre került, ahol Pap Mihály gondjaiba vette, ingyenes ellátást és tanulást biztosítva részére. 1776-ban Kiskunlacházán iskolai preceptor, 1777-ben pedig ismét Kecskeméten találjuk. 1778-ban visszatérhetett Debrecenbe. Latint, görögöt, történelmet, filozófiát és matematikát tanult, s 1781-ben teológus lett. 1785-ben főisküldött primáriusnak, még az évben teológiai prézes, majd 1786-ban preceptor lett a poétika klassziszban. 1787-ben a kollégium énekkarát vezette és betöltötte az az évi kollégiumi cenzor tisztségét. 1787 októberében vicebibliotékárius, 1788-ban „surrogatus contrascriba” és első bibliotékárius lett. Ebben az évben március 21-én seniorrá avatták. Még abban az évben 42 forintot kapott jutalmul a Hatvani professzor által alapított ösztöndíjból egy dolgozatáért, amelyet a halottak feltámadásáról írt. Tíz esztendei debreceni diákságát 1788. szeptember 20-án, seniori tisztének letételével végezte be.

Október 4-én elindul Debrecenből, és ezzel megkezdte magyarországi utazását. A sorszámozott helységneveket összeszámlálva Szoboszlótól a nyugati határon levő Farkasfalváig összesen 63 helységben fordult meg. Ezekről nincsen sok mondanivalója: legtöbbször csak azt jegyzi meg, hogy kinél hált és evett. Egyháztörténeti szempontból azonban ezek a feljegyzések is értékesek, ugyanis fényt vetnek sok olyan egyházközség történetére, ahol az anyakönyvek és egyéb okmányok megsemmisülése folytán nincsenek adataink arra, hogy ebben az időben kik töltötték be a lelkészi, illetve tanítói hivatalt. Említésre méltó, hogy Veszprémben és környékén 1789 február elsejétől kezdve öt hétig időzött, külföldi útja előtt ekkor búcsúzott anyjától és a rokonságtól, valamint a földijeitől. Egy ízben kirándult Füredre. „Füreden mulattam harmadnapig Predikátor T. Vásárhelyi Sámuel Uram társaságában igen jó kedvvel. Ugyan itt létemben volt szerentsém Horváth Ádám Urnak is látásához, s barátságához.” Pálóczi Horváthon kívül Péczeli Józseffel is találkozott, midőn Tata és Szőny után Komáromba jutott. „Különös szerentsémnek ismerem, hogy ott harmadnap mulatásomban tiszteletkre lehettem és esmerettségkebe eshettem azoknak a két Nagy és különös emberségű embereknek. T. T. Péczeli József és Mindszenti Sámuel Uraméknak, kiknek hozzám való reflexiójuk feledékenységbe soha nem fog menni. Boldog, aki ezeknek társaságokba lehet szüntelen.” Mint ahogy Tatán kíváncsisággal nézegette a bányát, porcelángyárat, vízimalmot és várat, gyönyörködés céljából kirándult Szőnyre is, ahol megnézte „ama régi híres Pannoniai Várnak némelly ki tettző ruderiait, mellyek szörnyű antiquitást képzelhetnek.”

1789. április 21-én lépte át az osztrák határt. Két hónapot töltött Bécsben Szeremley Károlyval együtt, német nyelvtanulás céljából. A város nevezetességeit alaposan végigjárta, és

⁴⁰ Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevételé után. Pest, 1873. Erről a feldolgozásról írt GYÖRGY Aladár. (Népirodalmunk. IrodÉrt. 1874. 89.)

⁴¹ PH Vasárnapja, 1936. 33. sz.